Чоп Володимир

УЧАСТЬ ПРИАЗОВСЬКИХ ГРЕКІВ-КОЛОНІСТІВ У МАХНОВСЬКОМУ РУСІ (1918 – 1921 рр.)

Тема, що досліджується нами в даній статті знаходиться на перетині двох окремих проблем. З одного боку це маловивчена сторінка в історії повстанського руху, з іншого, практично невідоме й недосліджене явище в історії грецької громади України. Незважаючи на те, що протягом останнього десятиліття вітчизняні дослідники доклали багатьох зусиль щодо дослідження обох цих явищ в їх історіях продовжуються залишатися прикрі лакуни, які вимагають повноцінного заповнення. Зазначимо також, що дана розвідка продовжує цикл статей автора, присвячених стосункам махновських повстанців з етнічними меншостями Півдня України, та ставлення останніх до боротьби за побудову анархістського, "безвладного" суспільства.

Автор ставить собі за мету розкрити ступінь участі греків Приазов'я в махновському русі, та освітити основні перепетії взаємостосунків проанархістського селянського руху з грецькими колоністами.

Почнем з того, що проблема стосунків махновців з приазовськими греками має свою історіографію. Ще в 1924 р., в Харкові, у видавництві "Молодой рабочий" вийшла одна з перших книг про махновщину. Її автором був колишній працівник культпросвіту повстанської армії Ісаак Тепер /Гордеєєв/, один з секретарів анархістської конфедерації "Набат", що в 1921 р. зрадив своїх товаришів й перейшов на службу до сумнозвісної Надзвичайної комісії («ЧК» - рос.). Спочатку він працював в якості таємного агента серед махновців, а потім, після придушення повстанського руху, мав у якості пропагандиста розкрити очі читаючій громадськості радянської України на мерзенність внутрішнього життя анархістського війська. Хоча книжка і була яскравим прикладом соціального замовлення вона до сьогодні викликає підвищену увагу дослідників як непересічне джерело інформації поданої безпосередньо з глибини махновської спільноти. В данному, конкретному випадку вона цінна для нас тим, що автор відповідаючи сам собі на поставлене запитання: звідки пішла махновщина? дає абсолютно несподівану для багатьох відповідь: "…з цілої низки багатих *грецьких* (авт. вид. – *В.Ч.*) селищ, як то: Комар, Богатир, Великий та Малий Янісоль тощо" [1.- С. 24].

Точка зору І.Тепера в історіографії не прижилася. Протягом подальших 65 років махнознавці усіляко робили вигляд що цієї химерної трактовки грецьких початків “махновщини” взагалі не існує аж поки нею, з ентузіазмом, не зацікавився відомий маріупольський краєзнавець Лев Яруцький. В 1993 р. він став автором першої опублікованої розвідки про участь “маріупольських греків” у махновському русі, що увійшла до його книги у вигляді окремого розділу. Дещо пом’якшивши “теперівські” формулювання Л.Яруцький, в принципі, погоджується з ними, заявляючи, що “в 1918 р. на заклик Нестора Махна до повстання першими відгукнулися саме селяни грецьких селищ Маріупільщини” [2.- С.178]. Проте кожен професійний історик добре знає аксіому, що краєзнавці, навіть найкращі, часто захоплюються і видають бажане за дійсне, а тому висновки їх розвідок треба піддавати якнайприскіпливішій перевірці. Взагалі ця тема потребує подальшого розвитку, докладнішого висвітлення, розширення викладу через введення нових джерел.

Перше запитання яке вимагає невідкладної відповіді формулюється слідуючим чином: чому “маріупільські греки” організовано виступили проти «денікінського» режиму в кінці 1918 – 1919 роках? Чому вони не підтримали його як, наприклад їх безпосередні сусіди, німці-колоністи? Адже російський уряд починаючи з кінця XVIII ст. позиціонував себе саме як захисник інтересів православних кримських, а потім і приазовських греків. Саме завдяки старанням російських дипломатів та державних сановників кримські греки були переселені в приазовські степи з Кримського ханату, визволені з-під гніту татар-мусульман. В XIX ст. грецькі села не знали ні панщини, ні кріпаччини, ні рекрутських наборів. І ось тобі маєш. Коли російський самодержавний престол захитався і впав у 1917 р., греки Приазов’я виступили у війні не на боці “білогвардійців”, які хотіли б поновити імперську велич, а на боці їх ворогів, докладаючи великих зусиль аби задушити контреволюційний рух.

Корені цієї “зради” ховаються в глибині століть. Кримські греки були переселені на територію сучасних Запорізької та Донецької областей в 70-80-х роках XVIII ст. Ордер князя Григорія Потьомкіна, керівника Новоросійської губернії, визначав кордони їх нових володінь. Межі “Приазовської Елади” проходили від Азовського моря до гирла ріки Берди, а потім по лівому березі річки Берди до гирла річки Каратиша. Далі по лівому березі р. Каратиша кордон підіймався до її витоків, а звідти до верхів’я знаменитої балки Кобильної (зараз територія Куйбишевського району Запорізької

області – *В.Ч.*). Тут грецьким кордоном ставав правий берег балки, а потім її гирло, що виходить на річку Мокрі Яли. Виділена “найсвітлішим князем” територія впродовж десяти років мала заселятися виключно греками. Ті хто раніше мешкав на цих землях, землях Кальміуської паланки Війська Запорозького Низового, мав право залишатися тут лише до зняття врожаю 1780 р. Потім вони мусили виселитися. Щоправда, князь зазначав що в разі якщо за десять років в цій окрузі залишаться ще вільні землі, то їх можливо буде зайняти іншими переселенцями. Але сам Г.Потьомкін на це не надіявся, адже колоністам відрізали землі, в середньому, по 60 десятин на двір [3.- С.21]. Це був справді ласий шматок для землероба і князь надіявся на потужний потік переселенців. Але сталося не так як гадалося. Потоку переселенців не було. Переселяти довелося силою, під акомпонемент жіночого плачу та лементу, за участю суворівських “чудо-богатирів”. Всього було переселено 31 000 греків, які заснували 20 сіл та місто Маріуполь [4.- С.11]. Греки не хотіли їхати з південнокримських берегів у степи, міняти Чорне море на Азовське, субтропічний клімат на посушливий степовий. Проте вони скорилися державній силі й на берегах Мокрих Ялів та на азовському узбережжі постали багаті грецькі села, але особливо дякувати за це росіянам ніхто з греків не збирався. На кордонах Запорожжя виникла мініатюрна Греція розмірами 100 км з півночі на південь й близько 50 км завширшки. На цих просторах “Приазовської Елади” таки залишилися вільні землі й населення її виявилося змішаним з українським та єврейським. Хоча греки все-таки переважали. Вони зажили у сусідів репутації хитрих, злодійкуватих, “собі на умі” господарів, що неохоче йшли на зближення й родичалися з українцями, але й великої шкоди не діяли. Тим більш що теж були православного віросповідання.

Якщо бути точним, то спочатку грецькі громади підтримали махновців не в протиденікінському, а в антигетьманському повстанні кінця 1918 р. Австро-угорські окупаційні війська визискували продовольство з грецьких селян не менш аніж з українських, так що причини підтримки повстанців були схожі. Перший рейд по землям “приазовської Греції” махновці вчинили в жовтні 1918 р. й мали певний успіх. Відразу після Дібрівського бою, 1 жовтня 1918 р., що власне кажучи й породив “Батька Махна” та “махновщину” Н.Махно здумав провести рейд по маршруту Бердянськ – Маріупіль – Юзівка з метою підняти населення на повстання. Через села Гаврилівку та Іванівку махновський загін направився в “грецьке містечко” Комар. Тут махновці розігнали гетьманську варту й склакали населення на мітинг на якому виступали Нестор Махно та

Олексій Марченко. Вони розповідали грекам про злодіяння німецьких окупантів у Великомихайлівці й закликали населення зі зброєю в руках повстати проти буржуазії та її захисників – австро-німецьких військ.

“В селі Комарь, – згадує Н.Махно, – до загону відразу ж приєдналося кілька чоловік грецької селянської молоді на своїх конях”. З Комаря махновці пішли на сусіднє село Богатир, населене колоритними греками-урумами, що розмовляли між собою на кримсько-татарській мові. В Богатирі теж було влаштовано великий мітинг. Опісля махновці відвідали ще одне грецьке селище – Велику Янісоль [5.- С.109] після чого повернули на захід. Власне кажучи цього замало аби вважати вищезгадані грецькі села місцевостями, що породили «махновщину». Сам Н.Махно, більше, в 1918 р., нічого пов’язаного з греками-колоністами в своїх ататтях і мемуарах не згадує. Чому ж тоді І.Тепер висунув теорію грецького походження “махновщини”? Подібна теорія, на наш погляд, лежить в одній площині з іншими “откровеннями” анархіста-ренегата, що на відміну від “грецької теорії” махновського походження таки прижилися в історіографії. І.Тепер озвучив багато з того що йому, новоприбулому з Харкова анархісту, в 1920 р., оповідали махновці, безоглядно сприймаючи їх розповіді на віру. Наприклад, про вирішальний вплив на Н.Махна думок анархіста П.Аршинова, його, буцімто ідейного вчителя. Або про тотальну практику в повстанській армії таємних політичних убивств (“краж”). Грецька версія походження махновщини стоїть в цьому ж ряду неперевірених явищ й ніякими іншими даними не підтверджується.

Позбувшись з допомогою махновців гетьманського управління, з початком 1919 р., грецька громада прагнула зайняти суворо нейтральну позицію й не втручатись у громадянську війну “червоних” росіян з “білими”. Але час і обставини досить скоро зробили цей нейтралітет неможливим. По-перше, посилилась третя сила – махновська, вона була явно не російською і відчутно насідала на грецькі поселення з заходу. По-друге, “білогвардійці” категорично не погодилися на грецький нейтралітет й стали всіляко визискувати з них на користь “білої” справи. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння греків стала денікінська мобілізація початку 1919 р. Офіцери Добровольчої армії проводили її вкрай брутально поводячи себе не як рятівники вітчизни, а скоріш наче загарбники в завойованій країні. І ще, на початку 1919 р. ці насильники були досить малочисельними. Так що люди розуміли, що якщо вони

відповідно організуються й знайдуть собі якихось союзників то зможуть просто “перебити гадів”.

Результати мобілізації були занадто невтішними для “білогвардійців”. До 17 лютого 1919 р. на призивні пункти міста Маріуполь та двох наближених до нього грецьких волостей (Мангушської та Урзуфської) з’явилося не більше 500 призивників з не менш як 8000 очікуваних. Призивалися поки що лише юнаки, які у 1917 та 1918 роках досягли повноліття і в армії ще не служили. У відповідь “білогвардійці” вирішили провести насильну мобілізацію, що відразу викликало сутички з місцевими сільськими загонами самооборони. Наприклад, 1 лютого 1919 р. біляки вислали каральний загін в грецьке село Мангуш, що лежить на дорозі між Бердянськом та Маріуполем. По прибуттю на місце білогвардійці скликали загальний схід, але селяни, й особливо колишні фронтовики-дезертири на нього не з’явилися. Тоді «добровольці” стали вимагати у греків солдат, на що присутні на сході відповіли: “Солдат не дамо”. Після цього грекам було дано час на роздуми бо “біляки” збиралися ще відвідати в цей день сусіднє грецьке село Ялту. Попереджалося, що якщо мангушани не передумають, “білогвардійці” заберуть їх чоловіків насильно, а в знак покарання ще й призовників 1915 та 1916 років. Та мангушани випередили “білогвардійців”. Їх посланці першими прибули в Ялту й попередили сусідів про небезпеку. Ялтинські чоловіки, що підлягали призову, ще до приходу “білогвардійців” втекли з села й заховалися в ще одному грецькому селі – Урзуфі. В Ялті розлючені “білогвардійці” діяли вже жорстокіше. Селянський схід був оточений озброєними солдатами і коли денікінці дізналися про те, що рекрути втекли в невідомому напрямку вони почали грабувати майно “дезертирів” як живе так й не живе. Дружин і батьків втікачів пристрасно допитували й лупцювали шомполами. Багато хто з “білих” солдат відмовися брати участь у цій екзекуції й цю непопулярну місію взяли на себе офіцери загону. Близько 25 жінок з Ялти зомліли від побоїв в цей день. Тим часом греки з Мангуша, Ялти та Урзуфа об’єдналися й окопалися в районі Мангуша. На допомогу їм прийшов махновський загін з станиці Новоспасівки та партизанський загін з с. Деревецьке. Вважаючи свої сили малочисельними грецькі повстанці почали шукати протекції де інде, в першу чергу в Маріупільському парткомі КП/б/У, заявивши про своє йому підпорядкування [2.- С.265]. Але з часом греки з союзниками-махновцями отямилися, зрозуміли що їх все-таки більше аніж “білогвардійців” й розбили їх коли загін «добровольців» рушив на Мангуш з Ялти.

Командир повстанського загону з села Стара Ігнатівка, пізніше 11-го Гнатівського полку 2-ї бригади 1-ї Української повстанської дивізії імені Батька Махна, М.Давидов теж згадував про методи денікінської мобілізації в грецьких селах. В кінці квітня 1919 р. з грецьких сіл Бешево та Ласпи до нього прийшли два делегати від селянських громад й попрохали скорішого захисту від підрозділів Добровольчої армії, що наїзджали в села за харчами та фуражем. "Лапсинський делегат говорив: – Вірите, Марк Тимофійович, жити не дають. Кожен день влаштовують набіги, беруть все, що їм сподобається, навіть дівчат забирають. Допоможіть!" На слідуючій сторінці грецька тема в мемуарах М.Давидова продовжується. В бою під селом Велико-Анадолем повстанці підібрали на полі бою легкопораненого унтер-офіцера грецького походження. Останній сказав на допиті, що заліг на полі бою спеціально аби перейти до повстанців. Потім він почав пояснювати комполку специфіку поведінки грецьких громад й мобілізованих в них солдат Добровольчої армії. "В роті 200 чоловік, всі греки, мобілізовані насильно. Направили на фронт для поповнення втрат білої армії… Під час нічного переходу майже половина втекли. Ми, (тобто, унтер-офіцери – *В.Ч.*) змовились теж тікати, тільки боїмося своїх офіцерів. З вами (тобто махновцями – *В.Ч.*) воювати не будемо. Наступайте, й ми гарантовано розбіжимося. Стріляти для виду будемо, але тільки вгору. –Чому ж ви не перебили своїх офіцерів? Ми, греки, – заявив він, – не хочемо втручатися в справи росіян. Як ви вирішете, так і буде. Офіцерів перебити боїмося: вони росіяни. От якщо ви їх переб'єте, буде добре" [6.- С.155].

На початку 1919 р. перед грецькою громадою постав нелегкий вибір. Який з революційних таборів підтримати: комуністичний чи махновський? Проте військовий союз махновців з більшовиками першої половини 1919 р. вирішив цю дилему на деякий час. Після того як по території "Приазовської Елади" пройшов фронт саме 3-ї Задніпровської ("махновської") бригади грецькі революційні партизанські загони стали махновськими. Значну роль в налагодженні добрих стосунків відіграв і той факт, що махновці формально сповідували інтернаціоналізм й позиціонували себе, в першу чергу як борців не за національне, а за соціальне визволення.

Краєзнавець Л.Яруцький згадував, що довгий час зберігав у себе текст лекції І.Чубарова "Партизанський рух на Маріупольщині в 1918 – 1919 рр.", написаної в 1966 р. Говорячи про злам 1918/1919 рр., І.Чубаров згадує партизанський загін В.Тохтамишева, що оперував в районі сіл Старий Керменчик, Ново-Петриківка, Ново-Каракуба та Велика

Янісоль. В районі грецьких сіл Мала Янісоль, Чердакли, Келлеровка, Македонівка, Сартана діяли партизанські загони Спруцко, Цололо та Богадиці. Згадуються партизанські загони і з південних приазовських грецьких сіл Мангуш та Ялта. Нагадаємо, що греки-колоністи давали заснованим ним в Приазов'ї селам назви тих населених пунктів в яких їхні предки жили колись в Криму. Найбільшим з місцевих повстанських угрупувань був полк М.Давидова що налічував до 3000 чол. й мав кінноту. В ньому теж було багато греків, що жили в Старій Ігнатівці, хоча це було не грецьке а грузинське село. З них в полку М.Давидова був сформований окремий грецький батальйон під командуванням саме Івана Чубарова, ім'я якого згадувалося напередодні [2.- С.190].

Та скоро ситуація змінилася. В лютому 1919 р. в погодженні з махновським керівництвом більшість грецьких загонів було зведено докупи. В новоутвореному формуванні вже на той час налічувалося до півтори тисячі повстанців. 21 лютого 1919 р. командуючий групою Харківського напрямку (пізніше 2-а Українська армія) О.Скачко видав наказ про створення 1-ї Задніпровської дивізії трибригадного, дев'яти полкового складу [7.- С.150]. Третьою бригадою в ній ставали загони Батька Махна, а 9-м полком (третім в складі бригади) ставав грецький полк під командуванням В.Тохтамиша, що був представлений як комполку начдиву П.Дибенко на станції Пологи [8.- С.90]. Володимир Феофанович Тохтамиш був грек-урум, родом з Великого Янісоля. Остання обставина пояснює його татаризоване прізвище. Тохтамишевим він стане лише за радянської влади коли будуть видавати нові документи. В час протигетьманського повстання він організував невеликий повстанський загін в с. Старий Керменчик (Старомлинівка). А в квітні 1919 р. П.Дибенко представить В.Тохтамиша до нагородження орденом Бойового Червоного прапора за взяття Маріуполя і запропонує Раднаркому УСРР оголосити йому подяку [7.- С.292]. Але за свою належність до махновських повстанців В.Тохтамиш орден так і не отримав не дивлячись на те що весь час тяжів до більшовиків. Його шлях розійшовся з махновцями влітку 1919 р. Ставши комуністом В.Тохтамиш в 20-х роках минулого століття очолював в Маріуполі будівництво рибоконсервного комбінату, й став його першим директором. В 1935 р. він помер внаслідок важкої хвороби [9.- С.917].

Керований ним полк вкрив себе славою на полях боїв під Маріуполем, Великим Янісолем та Великим Токмаком в березні-червні 1919 р. Маріуполь вважався неофіційною столицею "приазовської елади" й відбити його у денікніців було

своєрідною справою честі для грецьких махновців. Перший наступ махновців на Маріуполь стався 19 березня 1919 р. і був безпосередньо пов'язаний з продовженням мангушської епопеї. Після першої невдачі з впокоренням Мангуша "білогвардійці" повернулися до нього з новими силами [2.- С. 268] та з напівбатарею важких гармат аби як слід провчити негідників. Але на той час до села вже підійшли махновські загони, що саме взяли Бердянськ. В Маріуполь біляки знову вернулися стриженими, бо повтанці греки знову розбили їх та ще й відняли артилерію. Греки з махновцями погналися услід білогвардійцям від Мангуша й підійшли впритул до міста, але штурмувати його відразу побоялися. В порту Маріуполя стояв загін військових французьких суден з канонерських човнів та есмінців, що мав на озброєнні ні багато, ні мало 60 гармат. Тому наступ махновців на Маріуполь 19 березня 1919 р. був зупинений як непідготований. Для гарантованого успіху треба було підтягти додаткові сили.

Для штурму Маріуполя було створено спеціальну групу з двох махновських полків 8-го ("новоспасівського") та 9-го ("грецького"). В їх спільному розпорядженні був артилерійський дивізіон (близько 12 гармат), 21 кулемет та літак "Фарман – 30" з кількома авіабомбами. З дивізійного резерву начдив П.Дибенко виділив для штурму Маріуполя бронепоїзд "Спартак". Оборонна лінія супротивника починалася на ст. Сартани в передмістях Маріуполя де оборонялося до 1000 білогвардійців-піхотинців з 4 легкими гарматами, 3 бронепоїздами та загоном кінноти. 28 березня 1919 р., о 4-й годині ранку махновські греки пішли в атаку на місто з заходу.

9-й Задніпровський полк під час наступу на Маріуполь обстрілювався з боку французьких військових кораблів та білогвардійської артилерії сконцентрованої в порту, але продовжував просуватися вперед. Полк, без пострілів, економлячи набої йшов до зустрічі з ворогом, а згодом кинувсь в багнетну атаку на ворожі укріплення. Помічника командира 9-го полку було вбито, але це не зупинило наступ. Згодом за цей бій полк було нагороджено почесним Червоним прапором [10.- Арк. 183]. Потім прийшла ніч після перемоги. Вночі в Маріуполі почалися грабунки та самочинні обшуки. Можливо що грабували й не греки, адже крім грецького полку в місті були й інші махновські та червоноармійські частини. Секретар Маріупольського повітового комітету Л.Горохов трохи згодом жалівся в ЦК КП/б/У: "Вступ червоних військ був зустрінутий з великим захопленням… Грабунки, пияцтво, убивства, цькування євреїв, а, головне характерна політика штабу й командного складу, його брудна антиурядова агітація

справила величезний вплив в розумінні підриву авторитету Радянської влади” [11.- Арк. 3.] Наступного дня махновці в Маріуполі розігнали “ЧК” яку було напередодні негайно створено комуністами, що вийшли з підпілля [7.- С.292]. Греки з 9-го полку під час цих подій перебували в місті, а згодом були задіяні по охороні Маріуполя. В квітні 1919 р. цю функцію виконував один з грецьких батальйонів 9-го полку чисельністю до 500 чол. [12.- Арк.11]

В квітні 1919 р., на піку махновських успіхів у Приазов’ї з’являється ще один грецький полк, який махновський командир В.Білаш просто називає “другим”, так як 9-й полк вважався “першим” грецьким полком. Цей полк, зокрема, брав участь в боях з кінотою генерала А.Шкуро біля Малого Янісоля [8.- С.148]. Починаючи з квітня 1919 р. “приазовська елада” стає прифронтовим районом по якому туди-сюди впродовж двох місяців рухаються лінії фронтів. В квітні 1919 р. ця територія була втрачена махновцями, але в кінці місяця була відвойована назад.

За спогадами секретаря бердянського ревкому С.Дибеця грецькі полки Батька Махна “відзначалися належною дисципліною, організованістю, стійкістю”. Л.Яруцький, зокрема, пише, що не знайшов даних про їх участь в бешкетах та грабунках, характерних для махновської голоти. Зазначимо, однак, що нема ніяких даних і про те що вони ці бешкети спиняли, наприклад в тому ж таки Маріуполі. Написане олівцем політзведення політвідділу 1-ї Задніпровської дивізії повідомляє начальству на початку квітня 1919 року про стан 9-го Задніпровського полку. “1) Настрій задовільний. Мається осередок співчуваючих (більшовикам – *В.Ч.*) 3) Мається клуб, школи, бібліотеки в 1-й, 2-й, 3-й, 4-й та 5-й роті, хор і оркестр (організовані на початку квітня). Нестача в літературі, є похідні школи грамотності. 4) Полк боєздатний, але в полку переважають лівоесерівські та анархістські елементи” [13.- Арк.9]. Як бачимо греки-махновці в стислий термін створнили досить солідну військову інфраструктуру.

В кінці квітня 1919 р. С.Дибець, разом з начальником польового штабу махновської бригади Я.Озеровим виїхав з інспекційною поїздкою на фронт. “Ближче до Маріуполя ми знайшли грецький загін. В грецьких селах офіцери-карателі вчинили безжальну розправу за революційні справи. Греки зненавиділи білих. Так зненавиділи, що тільки накажи – підуть в бій. Залізна дисципліна була уведена в грецькому загоні”. Так як командир грецького полку В.Тохтамиш симпатизував більшовикам С.Дибець присвятив йому справжній панегірик. Він назвав його полк кращим в махновському

війську: “грецькі загони були найбільш стійкими й надійними частинами, своєрідною гвардією, яку батько в критичні моменти кидав на найбільш небезпечні ділянки” [14.- С.205].

А критичні моменти справді настали. В середині травня 1919 р. кубанський корпус генерала А.Шкуро прорвався в махновський тил з півночі розбивши підрозділи сусідньої з махновцями 9-ї дивізії РСЧА. Кубанські козаки зайняли Гришинський район й А.Шкуро міг тепер безкарно наступати з півночі на південь, в тил махновського фронту й “приазовської елади”. Треба було за будь-яку ціну спинити кубанську кіноту. І тоді штаб 2-ї бригади Української повстанської дивізії імені Батька Махна (комбриг В.Білаш, начштабу М.Давидов) зняв назустріч білогвардійським військам з під села Бешево грецький (9-й) полк та 12-й (Донський) кавалерійський. 21 травня 1919 р. вони об’єдналися. Захоплена шкурівцями Велика Янісоль лежала перед ними в долині Мокрих Ялів. Від результату цього бою багато в чому залежала доля всього махновського фронту. В.Білаш зазначає, що 9-й полк складався переважно з греків велокоянісольського району, де шкурівці вже встигли розправитися з їх рідними та членами сільських рад. Керовані жагою помсти греки “наче леви кинулися на Велику Янісоль, витягуючи з хат на вулицю козаків і розстрілюючи їх” [8.- С. 207]. Проте жага помсти поганий помічник на війні. Хоча В.Білаш і наголошує, що “наші командири надавали особливої уваги на маневрування й вогонь полку” напад на селище було вчинено передчасно, без належної розвідки околиць. В розпал бою великі сили шкурівців несподівано налетіли на махновські позиції з боку сіл Комар, Константинополь та Богатир. Через затяжний конфлікт з комуністами махновські війська вже місяць умисно не постачалися набоями і в розпалі бою в греків гостро виявилась їх нестача. Проте 9-й полк завзято бився протягом цілої доби. Врешті-решт греки не витримали козацького натиску й почали відступати. Шкурівці невпинно атакували, махновська кавалерія з донських козаків ходила в контратаки, надаючи можливість грекам відступити на Старий Керменчик. Підрозділи греків складалися з односільчан, “боягузів не було. Рубка була страшна. Поранений і полонених не було… Повстанці захищали свої родини й хати” [8.- С. 207]. Командир 12-го кавполку Морозов впав зарубаний на полі бою, разом з ним загинули ще 600 махновських-кавалеристів. Греки, вибившись з сил, використали всі патрони й билися багнетами проти кубанських шашок. Біля села Керменчик полк був остаточно оточений супротивником й цілком перерубаний. Лише його командир

В.Тохтамиш з загоном в 400 чол. зміг відійти в безпечне місце, всі інші роти загинули до останнього чоловіка. Шкурівці в цьому бою теж зазнавши важких втрат й зупинилися на відпочинок. Але В.Білаш дещо перебільшує затятість бою. Полонені греки таки були. Одного з них генерал Андрій Шкура (Шкуро) вирішив використати аби передати листа особисто Нестору Махно. В листі містилися пропозиції з переходу його дивізії на бік білогвардійців. Полонений грек з 9-го полку приніс листа Батьку 21 травня 1919 р. в село Святодухівку. За послугу шкурівці навіть одягли грека в нове англійське обмундирування аби показати свою прихильність до махновців. Однак Н.Махно відмовив генералу у брутальній формі. На кінець травня 1919 р. махновці знову відбили у шкурівців більшість грецьких поселень, але знову ненадовго.

3 – 4 червня 1919 р. Перша Кавказська дивізія А.Шкуро силою до 3000 шабель, при 4 легких гарматах й великій кількості ручних кулеметів "Люйс" перейшла в контрнаступ й з півночі насіла на "приазовську еладу" захопивши с. Богатир [15.- 3 червня]. Одночасно з цим з боку Маріуполя на фронті від Старого Керменчика до Урзуфу наступали полки Добровольчої армії та 3000 загін генерала Михайла Виноградова. Як повідомляло оперативне зведення розвідвідділу 14-ї армії РСЧА "на цій ділянці фронту противник тіснить наші частини, примушуючи їх до відходу по всьому фронті" [16.- Арк.45]. 5 червня 1919 р. шкурівці атакували з тилу і флангу позиції махновців біля грецьких сіл Керменчик і Каракуба, отримавши перемогу й дійшовши до ст. Розівка в тилу грецьких поселень [15.- 6 червня]. В цей час греки стали першими біженцями з махновського району. Деякі з них разом з повстанською армією дійдуть аж до Умані. Комбриг В.Білаш згадує: "Утримувати фронт було неможливо. На протязі сотень верств мирне населення, побоюючись залишитися в білому полоні, відступало з військами. Обози неозорою стрічкою тяглися на захід: стада корів та биків, перемішувались з гарбами завантаженими селянськими пожитками. Жінки, залишаючи свої домівки, брали з собою в дорогу жменю рідної землі. Але, куди летіла, ця нікому не потрібна маса цивільного населення?! Від чого втікала й де шукала рятунку?! Вона боялася білогвардійщини. В надії, що підійдуть підкріплення з півночі, вона відступала до зустрічі з ними. Але його не було, північ жила своїми турботами" [8.- С. 242].

6 червня 1919 р. Н.Махно зрікся командування дивізією марно намагаючись цим своїм вчинком загасити конфлікт анархо-махновців з більшовиками. Командування повстанськими військами, що були полишені будь-якого тилового постачання взяв на

себе В.Білаш. В цей час саме закінчивалося формування поповнення в 9-му грецькому полку, який був відновлений і якого знову збиралися кинути в бій. [8.- С. 248].

В червні 1919 р. доля Запорожжя вирішувалася в боях під Великим Токмаком. Найбільш сильні махновські загони, включаючи й грецькі, що “славилися дисципліною й ненавистю до білих” протягом цілого тижня вели напружені бої. “Далі Махно витримати не міг. Він там поклав всі загони греків, свою опору. Білі розколошматили Махно, хоча і в них загинули кращі полки. Але вони отримали верх, тому що були краще озброєні, та й військова виучка дала себе знати” [14.- С. 217]. Махновці змушені були відійти за Дніпро. Але С.Дибець помиляється перебільшуючи втрати грецьких загонів. 6 липня 1919 р. 9-й Задніпровський полк ще існував. Він знову був не зовсім перебитий шкурівцями. Політзведення політвідділу 14-ї армії за № 86 описує його стан після того як полк був переведений в Запасно-маршеву бригаду. “В полку дає себе відчути дух партизанщини. Частина червоноармійців та командирів симпатизують Махно. Серед червоноармійців маються великі власники (грецькі села вважалися заможними – *В.Ч.*). Частина боєдатна… Розвинуто національне почуття (грецьке – *В.Ч.*) й антисемітизм. Політком та командири не приймають заходів до викорінення вказаних явищ. Політична та культурна робота не ведеться. Господарча частина не налагоджена…” [17.- Арк.27]

Ще до цієї характеристики, в середині червня 1919 р., командарм 14 К.Ворошилов наказав М.Давидову сформувати бригаду з приазовської молоді, що відступала на захід. М.Давидов дав на затвердження начальству кандидатури чотирьох полковників, серед яких був і В.Тохмамиш. Нова бригада мала формуватися в тилу в околицях міста Кременчуг, куди мали бути надіслані гвинтівки й влаштовані учбові табори. Але три полковника з чотирьох (окрім В.Тахтамиша) збунтувалися й відмовилися покидати позиції [8.- С. 266] прагнучи продовжувати воювати з “білими” на рідних теренах. При таких обставинах грецькі повстанці остаточно “змахніли”, окрім хіба що свого поводиря В.Тохтамиша. Коли в середині 60-х років XX ст. Л.Яруцький запитав у колишнього голови Маріпільського партосередку в 1919 – 1920 рр. В.Варганова про участь маріупольських греків в громадянській війні той лише процідив крізь зуби: – Куркульня, махновці… [2.- С. 188].

В жовтні 1919 р. махновці повернулися на Запоріжжя й знову, на пару тижнів, відвоювали “приазовську еладу”. Але починаючи з нового 1920 р. у стосунках греків з махновцями починається новий етап який можна назвати “тиловим періодом” (1920 –

1921 рр.). Під час цього “тилового періоду” греки вже не створювали у РПАУ/м/ національних частин розміром в полк, проте надавали махновцям усіляку підтримку ставши одним із сегментів їх «партизанського тилу». Так, наприклад, якщо розгорнути щоденник дружини Н.Махно – Галини Кузьменко то можна прочитати, що 18 березня 1920 р. махновці залишили в грецькому с. Богатир анархіста Огаркова, для організації місцевого повстанського загону [9.- С.833]. Історії в грецьких селах за участю махновців інколи траплялися гідні пригодницького роману. Так з січня по середину березня 1920 р. в с. Великий Янісоль, в хаті одного грецького діда переховувався командир 13-го полку РПАУ/м/ О.Лашкевич. В січні 1920 р. він дивом врятувався від червоної погоні й зумів вивезти з оточеного Гуляй-Поля 4 500 000 крб. армійської каси. [9.- С.834] Це були фонди Катеринославського банку експроприйованого махновцями в листопаді 1919 р. Після того як в Велику Янісоль прибула головна маневрова група РПАУ/м/ до її штабу посходилися партизани-греки й стали розповідати історії про розгульне життя О.Лашкевича. Останній явно втратив над собою контроль після того як дізнався що заразився сифілісом. О.Лашкевич кидався грошами як сам хотів, влаштовував танці, гулянки, робив багаті подарунки полюбовницям, платячи їм по 200 000 “за візит”, тощо. “Греки кажуть, що гроші, котрі добуті кровью, життям і здоров’ям багатьох повстанців, так легко, так безсоромно розтрачуються їх командирами, й що тепер з такими командирами вони не підуть воювати, а підуть спочатку переб’ють всих тих, хто за спиною чесних повстанців нажився й тепер розкошує, а потім вже підуть на фронт”. Розслідування показало що в О.Лашкевича залишилося лише 105000 крб. Командира, що колись уславився захопленням Катеринославу за всима поняттями анархістської честі треба було тепер розстрілювати. Але О.Лашкевич не падав духом. Зробивши доповідь про наявність грошей він запросив представників махновської еліти на вечерю, поїсти новий для махновців харч – чебуреки (чир-чирі по-грецькі). Сам Н.Махно знаючи наперед долю командира йти вечеряти чир-чирі відмовився, але його дружина, 23-річна вчителька української мови Г.Кузьменко пішла, разом з подругою й махновським отаманом-болгарином Абрамом Будановим. Чебуреки всим дуже сподобалися, так що О.Лашкевич поніс їх в тарілці Батьку, коли уночі проводжав жінок з гулянки. В хаті де зупинився і спав Н.Махно О.Лашкевич ще деякий час розважав молодиць картярською грою в “дурника”. Однак підтримка добрих стосунків з махновою родиною не допомогли. На слідуючий день О.Лашкевича прилюдно судили й розстріляли на

головній площі Великої Янісолі. Відразу після страти О.Лашкевича, махновці привели ще одного злодія, повстанця-грека, “котрий швидко розбагатів” й тут же на площі розстріляли. Після цього був проведений мітинг, де пояснили страту цих двох людей. Селяни залишилися задоволеними. Дехто з них висловлювався: “Видно, що тут закон є, ось чужого все-таки не займай…” [8. – С.836]

Проте, в 1920 р. почувши міць комуністичної влади й побоюючись репресій частина греків почала відходити від Н.Махно. 24 лютого 1920 р. махновці знову приїхали в Комарь й провели тут мітинг. Але на відміну від 1918 р. греки не дали добровольців у загін. Тому Н.Махно навіть відмовився провести з виборними приватну розмову й не вийшов до них з хати де зупинився на відпочинок. 25 лютого 1920 р., як свідчить щоденник Л.Голика, махновський загін перебував у Великій Янісолі. Незважаючи на мітинг, дзвін набату й убивство продзагонівців-комуністів греки відмовились воювати [18.- С.168]. Але посилення продрозкладки й проведення повальних репресій проти колишніх махновців досить скоро виправили ситуацію. Один лише 22-й радянський каральний полк в березні 1920 р. розстріляв в с. Комар 7 чоловік, в Богатирі – 10, в Константинополі – 12 чоловік, при цьому спалюючи хати [2.- С.182].

Вже влітку 1920 р. інформаційні зведення особливого відділу Південно-Західного фронту повідомляли, що лише в с. Комарь, по агентурним даним мається резерв махновців до 1000 багнетів “напевно, з місцевих жителів” [19.- Арк.6]. Це були так звані махновці-поденники. “Махновцями-поденниками” прийнято називати селян, що підтримували махновців і махновську політику, проте з вікових чи сімейних причин не перебували на постійній службі у РПАУ/м/. Проте, у випадку проведення масштабних одноразових операцій, коли була потрібна, в першу чергу, кількісна підтримка, вони запрошувалися Н.Махном чи іншими його командирами на допомогу. Озброївшись хто чим ці повстанські підрозділи брали в військовій операції посильну участь, за яку в разі перемоги, махновське командування розплачувалося з ними частиною військових трофеїв. Після цього “поденники” поверталися по своїх домівках, ховали зароблене на війні і продовжували своє життя мирних хліборобів до нового прохання Батька. Тому недивно що бої в околицях грецьких сіл закінчувалися незмінно перемогами махновців.

Про те що махновці вважали грецькі села своїм надійним тилом говорить і той факт, що в листопаді 1920 р. засідання Ради повстанської армії, разом з засіданням командного складу, вирішило що у випадку віроломного нападу червоних військ на

Гуляй-Поле війська треба відвести в район Великої Янісолі, що в 60 верстах східніше Гуляй-Поля. Так і сталося, після прориву махновської маневрової групи з Гуляй-Поля вона зупинилася через кілька днів саме у Великій Янісолі. Сюди ж, в грецький район прийшла на з'єднання з Гуляйпільською й Кримська маневрова група РПАУ/м/, точніше її залишки. Махновські угрупування об'єдналися докупи 6 грудня 1920 р. біля Старого Керменчика. В грудні 1920 р. біля грецького села Константинополь тритисячна маневрова група Н.Махна була оточена переважаючими силами військ Північної групи Р.Ейдемана, але змогла прорватися через їх лави й вийти на оперативний простір [20.- С. 182].

Бути надійним таємним тилом махновцям грекам ставало все важче. Ще восени 1920 р. по грецьким селам прокотилася епідемія ящура, що винищила коней. Покотом дохла птиця, свині, корови. Більшість господарств увійшли в зиму 1921 р. практично без запасів. А весною 1921 р. скоїлась вражаюча уяву посуха. Олександра Агафонівна Делієва з Нової Каракуби згадувала: "… все висохло, пропали всі посіви, був страшний неврожай. Для нас, як і для багатьох, почались страшні дні, голодували страшно". Саме голод і припинив активну допомогу приазовських греків махновським повстанцям. Повстанська армія відійшла в інші райони України, що були не так помітно вражені голодом, а потім і зовсім розпалася під ударами переважаючих сил ворога. Цікаво також те, що в 1921 р. ряд махновських командирів серйозно розглядали план походу повстанської армії в Туреччину, на допомогу революційній армії Мустафи Кемаля. Кемалісти в свою чергу були відомі своїми палкими антиелінськими переконаннями. Новогрецькі історики так прямо звинувачують їх в геноциді грецького населення Понту. І саме туди й збиралася через Кавказ прориватися махновська армія, і саме на допомогу кемалістам башибузукам. Цілком зрозуміло, що приазовські греки не могли не засуджувати подібні наміри махновців.

Отже, зробимо висновок. Приазовські греки приймали найактивнішу участь в махновському русі з усих інших національних меншин Півдня України. Коли еврейські колоністи створювали в лавах повстанців національні роти, а болгари не підіймалися вище загонового рівня, греки дійшли до створення двох повноцінних боєздатних полків. Коли болгари з евреями в 1920 році усіляко старалися уникнути контактів з повстанцями, грецькі села стали для них надійними базами постачання живою силою, кіньми та продовольством. І тому зовсім не є дивним, що в 1937-1938 роках радянська

влада пригадала грекам їх участь в антибільшовистській боротьбі. Грецьку громаду було звинувачено в створенні повстанської контрреволюційної організації, що ставила собі за мету відірвати частину території СРСР й приєднати її до Греції. Обсяг заарештованих був настільки великим, що Л.Яруцький небезпідставно порівнює розмір репресій в грецьких селах з геноцидом [2.- С. 189].

Список джерел та літератури

1. Тепер И. Махно: от «единого анархизма» к стопам румынского короля. – Х., 1924.
2. Яруцкий Л. Махно и махновцы. – Мариуполь, 1996.
3. Народи Північного Приазов'я. – Мелітополь, 1997.
4. Лаврів П. Колонізація українських і суміжних степів. – К., 1994.
5. Махно Н. Украинская революция (июль – декабрь 1918 г.). – Париж, 1937.
6. Давидов М.Т. В партизанах // Звезда. – 1959. – № 2.
7. Гражданская война на Украине 1918-1920: Сборник документов и материалов. В 3 т. 4 кн., Т.1. Кн.2. — К., 1967.
8. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
9. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Док. и мат. – М., 2006.
10. РДВА. Ф.936. – Оп.1. – Спр.4.
11. ЦДАВОВУ. Ф.1. – Оп.1. – Спр. 17.
12. РДВА. Ф.199. – Оп.3. – Спр. 371.
13. РДВА. Ф.936. – Оп.1. – Спр. 12.
14. Бек А. Такова должность…(Рассказывает Дыбец) // Избранные произведения. – М., 1989.
15. Вольная Кубань (Екатеринодар). – 1919.
16. РДВА. Ф.199. – Оп. 3. – Спр. 186.
17. РДВА. Ф. 199. – Оп.2. – Спр. 156.
18. Дневник начальника махновской контрразведки Л.Голика // Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы, документы. – К., 1991. – С. 167-171.
19. ЦДАВОВУ Ф.2. – Оп.1. – Спр. 689.
20. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.) —Запорожье, 1995.
21. Делиева А.А. 1848 – 1998 г. 150 лет из семьи Делиевых // Джерела з їсторії Південної України. Т.9. Мемуари та щоденники. Ч.2. – Запоріжжя, 2006.